UIT DE OUDE PREANGER.

DOOR

P. DE ROO DE LA FAILLE.

Ten zuiden van Mangoenredja in „Oud-Soekapoera” ligt het district Taradjoe, dat omstreeks 1700 langen tijd een twistappel is geweest tusschen Toemenggoeng Wira Dadaha van dit regentschap en Tanoe Baja van Parakan-Moentjang. Wira Pati, onderhoorige en schoonzoon van den regent van Soekapoera, had, na met zijn schoonvader ongenoegen te hebben gekregen, zich onder Tanoe Baja van Parakan-Moentjang begeven en was door dezen met voorkennis van Wira Dadaha „als hoofd gestelt over 177 coppen in 't lant Taradjoe”. Bij nader inzien echter had Soekapoera zijn voormaligen schoonzoon laten oppakken en naar Batavia opgezonden. Op een hoofdenvergadering te Cheribon, gevolgd op een tocht van Luitenant Oluf Christiaansz. door de Preanger-bovenlanden tot inspectie en bijlegging van geschillen, waarop o.m. deze quaestie was besproken te Soekapoera, kwam men tot de conclusie, dat voor het standpunt van zoowel den eenen als den anderen regent te zeggen viel en men besloot daarom den toestand bij het oude te laten — beati possidentes! —, waarop de regenten van Soemedang en Imbanagara verklaarden, „dat het lant Taradjoe Toeron Datar onder Tommangon Tanoe Baya behoort en het land genaamt Taradjoe Taman behoort onder den Tommagon Wira Dadaha...” De oude man kwam nog twee maal op deze beslissing terug, maar tevergeefs, de Cheribonsche landsvergadering gaf hem ongelijk. Zijn zoon en opvolger erfde den wrok, het gevoel verongelijkt te zijn zat te diep. In 1735 ontbrandde de twist opnieuw, waarop Wira Dadaha IV „het gehugt Poespahijang” als „syn eigendom” met geweld liet bezetten. De quaestie kwam toen voor bij de Regeering te Batavia.

In het daarover handelende rapport van den Commissaris tot en over de zaken van den Inlander N. Crul berichtte deze naar aanleiding van de heffingen, welke Parakan-Moentjang had gevorderd van Soekapoerasche onderhoorigen (Priangan III § 306): „zynde dit

in gebruyk dat, wanneer een dispuyt over een stuk lant affgedaan is, de oude bewoonders, schoon vele van haar onder een ander Regent off die het proces verloren heeft, behoren, nogtans alle in hun besittinge blyven en niets wegens huur, tjoeké, tribuyt off hooftgeld betalen aan dengene wien het land is toegewesen, maar dat alle verdere ('t sy onderhorige van dengene die bevorens het verschil heeft gehad off andere), dewelke haar op soo een plaats willen terneder setten en het land gebruyken, aan den eygenaer om permissie moeten vragen en, dat bekomen hebbende, deze nieuwe bewoonders iets voor tjoeké off hooftgeld moeten betalen, gelyk ook voldoen moeten alle soogenaamde boniagars of vrywillige, die van dese off gene kant aankomen om de kost te zoeken". Dd. 26 Augustus 1735 werd „geconfereert", en de quaestie om „berigt" in de handen van de Heeren Coyet en Van Imhoff gesteld, die, overtuigd van het goed recht van Tanoe Baja, voorstelden dat „Tanoe Baja van Parakan Moentjang in de vredige possessie der voorsz. 10 questieuse gehugten behoorde herstelt, ende daarby gemaintineert te werden, onder conditie, dat, nadien hy van volk de swakste, en Soecapoera daartegenover de sterkste is, de landen de zyne sullen blyven, al werden de selve door die van Soecapoera gebruykt, en dat tot het laatstgen. ook niet uyt hoofde van eygendom, maer by wege van versoeck zal mogen worden getreden naar den tenure der voorsz. geschriften en de nadere aanwysinge der gebruyckelykheyd, te dien belange by het voorsz. berigt van den Oppercoopman Crul te vinden, waarmede dan alle dispuyt tussen de voorsz. regenten eevenwel zal wesen beslist en afgedaan". Hierop volgde 15 Sept. d.a.v. de „decisie" van de Regeering, om „gem. den Tommagong van Pracamoentjang in de vredige possessie te herstellen, mits dat die van Soucapoera, soo als tegenwoordig, deselve sal mogen gebruyken, onder conditie dat daartoe versoeck sal moeten doen"; die van Soekapoera mochten, „als van ouds". het gebied dier gehuchten blijven bewonen, „in zoo verre dit door de volkeren van Pracamoentjang selfs niet gebruykt werd, mits alvorens daarvan aan het Hoofd van Pracamoentjang kennisse geevende en daarvan sodanige huur off tsioeke betalende, als van ouds gebruykelyk is" (N.I.Pl. h. IV, bl. 386).

Die Salomonische uitspraak niet goed begrijpend, wendde Wira Dadaha zich per brief tot den Gecommitteerde. Nu werd Crul blijkbaar de zaak nog minder duidelijk, waarop hij aan de Regeering berichtte (Resol. 5 Oct. 1736 Rijksarchief), dat, naar het hem toescheen, „den voorn. Tommagong Wiradadaha by den brieff eygentlyk kwam

klagtig te vallen over den eene of andere nieuwe impositie, dewelke op syne onderhoorige, die in voorsz. negoryen syn blyven wonen, door den Tommagong Tanoe Baja van Pracamoentjang was opgelegd tegens het oude gebruyk". Waarop „hierover gedelibereert synde, na overweginge van het noodige, (werd) goedgevonden en verstaan by het voorsz. besluit wel te persisteren, dog den voornd. Crul te gelasten om hetselve en hetgeene verder by diergelyke gelegentheden de gewoonte mede brengt, te executeeren, mitsgaders het ongewoone af te schaffen en daarvan aan de gd. partyen ter harer narigt kennisse te geven".

Naar aanleiding hiervan schreef Dr. de Haan (Priangan III § 306): „Wat de eindbeslissing nu was, nadat de Regeering Crul's rapport had gelezen, blijkt uit de erg onduidelijke R. 5 Oct. 1736 niet; alleen, dat hij de adat moet handhaven". De quaestie was ongetwijfeld de Regeering zoo weinig helder, dat zij eenvoudig volstond met een: „basta!" Een toeval heeft een onder Holle's nagelaten papieren aangetroffen afschrift bewaard van een Javaanschen brief van den Adipati van Soemedang aan zijn „ouderen broeder" — raka-kangdjeng Kjahi Toemenggoeng Wiradadaha te Soekapoera naar aanleiding van een verzoek van dezen om inlichting, of het waar was, dat de Toewan Koemassaris Koemendoer had gelast, dat hij geen tjoeké behoefde op te brengen aan zijn „jongeren broeder" Kjahi Toemenggoeng Tanoebaja? „Wondéning — luidt het antwoord — paréntah Toewan Koemassaris Koemendoer ing negari Batawijah dateng kang raji kangdjeng Adipati- inggih, jaktos kang raka kénging boten angsoeng tjoeké dateng kang raji Kjahi Toemenggoeng Tanoebaja, -anging (en hierop komt het aan:) jèn titijang Soekapoera boeminipoen. Wondéning titijang *boenijaga*, kang sami angantjik kang kawengkoe siti Taradjoe-toeroen-datar, poenika kang raji Kjahi Toemenggoeng Tanoebaja kenging andjaloek tjoeké, sarta kang raka moegya asoeng tjoeké dateng kang raji Kjahi Toemenggoeng Tanoebaja jèn prakawis titijang *boenijaga*. Kalajan malih, soepama wonten titijang wewengkon kang raka kang adjeng karja doekoeh anjar ing siti kang kawengkoe siti Taradjoe-toeroen-datar, poenika kang raka moegya asoeng oeninga karoehoen dateng kang raji Kjahi Toemenggoeng Tanoebaja".

De zaak wordt hierdoor duidelijk. Wira Dadaha had het proces verloren, Taradjoe-toeroen-datar bleef Parakan-Moentjangsch, maar — zooals het meer was gegaan — het volk van Soekapoera, dat te goeder trouw zich reeds blijvend op het betwiste gebied had neergezet,

behield het recht daar te blijven en den landbouw te drijven, zonder iets aan Parakan-Moentjang op te brengen; — hun heer bleef de Regent van Soekapoera, maar dat gold alleen deze metterwoon gevestigde „boemi's”, want van de „boeniaga's” en 't van elders gekomen volk, dat om in het vreemde land padi te planten, verlof van den daarover gaanden regent moest hebben, van *die nieuwkomers* mocht Parakan-Moentjang wel tjoeké vragen. En als er nu volk van Soekapoera mocht zijn, dat in het aan Tanoe Baja toegewezen Tradjoe-toeroendatar nieuwe gehuchten mocht willen tot stand brengen, dan had Soekapoera vooraf aan Parakan-Moentjang kennis te geven.

De Haan heeft deze aangelegenheid behandeld in zijn Priangan onder paragraaf 306 over de hoofdgelden. „De vraag is vooral — schreef hij —, wie in de Preanger hoofdgeld betaalden?” en omdat in Crul's rapport naast „huur, tjoeké” gewag werd gemaakt van „tribuyt off hooftgelt”, veronderstelde hij, dat uit het verloop, dat de zaak nam, had kunnen blijken hoe de toedracht was geweest. De zooeven aangehaalde Javaansche brief bevat niets over dat hoofdgeld, en het komt mij voor, dat de translateur, die voor Crul het rapport zal hebben geschreven, uit zich zelf van die schatting mede heeft gewag gemaakt, waar het ging over de op de twee categorieën der bevolking, de boemi's en de boenijaga's, drukkende lasten. Dat Preanger hoofdgeld was het Mataramsche „wang tjatjah”, dat telken jare op Garebeg Moeloed den Soesoehoenan ten hove moest worden aangeboden en sedert door de regenten ten eigen bate was voortgezet. Zooals de naam aanduidt, drukte het op de „tjatjah karja” van het regentschap, binnen de grenzen waarvan de „boemi's”, de gezeten bevolking, voor de rijkslasten, den „heerendienst”, waren gesteld op „werk-aandeelen” in het bouwland. Als gemiddelde per tjatjah berekend, werd het bedrag — één Spaansche reaal per in 'huis, hof en bouwland gezeten gezinshoofd — in de desa naar de gewoonte van het regentschap in evenredigheid tot de draagkracht onder de genooten gereparteed. De „tjoeké” bedroeg in het Soekapoera van 1810 niet meer dan $\frac{1}{20}$ e van den oogst — zoo zal het vroeger ook geweest zijn —, een bedrag zóó gering, dat het de heffing moet geweest zijn van de tijdelijke rijstvelden met wisselvalligen oogst op droge gronden; zoo was het oudtijds op de Particuliere Landerijen, waar van dgl. hoema's een gedeelte van den uiteraard sterk wisselenden uitslag van den oogst werd gevorderd, terwijl de sawahs en de vaste droge rijstvelden — tipar — op „padjeg” waren gesteld, een vooruit bepaald, voor eenige jaren achtereen geldend aantal bossen padi. De tjoeké

droeg het karakter van „grondhuur”, vergoëding voor het gebruik van een anders grond en van hetgeen daarop stond, zooals bijv. de Regent van Soemedang — naar in de Memorie van Resident Jongbloet te Cheribon in 1714 vermeld wordt — voor het djati-hout, dat voor de Compagnie gekapt werd in de op zijn gebied staande bosschen bij de Tji Pèlès, „een seker gedeelte” genoot van het geld, dat daarvoor te goed werd gedaan. Dergelijke betaling werd, evenals de tjoké, door den regent genoten van den grond in het gebied, dat hem door den Heer des lands, zijn vorst, de Compagnie in „gadoehan”-leenbezit was afgestaan, in gelijken trant als de regent van Krawang de langs de Tji Taroem gelegen rawa's voor zich had gereserveerd en de huur daarvan genoot, voor zoover die niet door de Bataviasche Regeering genaast waren.

Boeniaga is het Soendaneesch voor „banyaga”, het Maleische „dang”, hier in de beteekenis van „vreemdeling”. In een op het Rijksarchief aangetroffen translaatbrief van Sultan Cheribon aan den Gouverneur-Generaal van Imhoff (Cheribon Ie deel dd. 28 Dec. 1743) lezen wij: „... Eerstelyk zo stellen by desen bekend wat onderscheyt by ons gemaakt word tussen de regte inboorlingen van Cheribon en tussen de volkeren die zig alhier ofte daer op eenige dorpen ter neder setten, in de wandeling genaamt worden „orang manoekan” ofte „boeniejaga”, 't geene beteekent huysgesinnen, die geen vaste woonplaats onderhevig zyn. Edog op de dorpen alwaer sy zig ophouden, mogen zy in geenën deele onder het aandeel van 't hoofd gerekent worden, gelyk ook hare hoofden. Egter so kan men en mogen zy by noodzakelykheyt geprest ofte geforceert werden door 't hoofd van die plaats, dog so worden door haer alle rariteyten, waar (lees: wan-) schapenen als ook misdadigers aan derselver Heer van 't (uitgevallen woord, lees: land van herkomst) opgeoffert; wat aanbetreft tgeen dat het land geeft als ook de leverantie aan de Comp., zulex kunnen de hoofden naer haer eygene welgevallen leveren, gelyk dan ook op een dorp van myn, gent. Joedagaga waarnaast aen gelegen is 't dorp Djati-sawit behorende aen Sultan Anom en welk dorp zig uytstrekt tot aen een dorp van den Sultan Sepoeh, gent. Lelèpèn-andjoer, daer de volkeren onder den andere wonen, egter derzelver grond myn is toebehoorende, dog zig alle gedragen gelyk het behoort (verst: voor hem, die) op een andermans lant woont, van aen den toebehoorende tgeene daertoe staet, op te brengen, waeromtrent met myn dorp Tjoepang heel anders gehandelt werd, als zynde myn eygen lant en onderdanen, daer integendeel so deselve

alleen bewoonders van 't land waren, zo zoude geen inkomsten van dezelve ontvangen . . .”

Veel volk kwam in den loop der tijden uit Cheribon naar de Preanger, waar grond voor ontginning te over was. Men verhuisde soms bij troepen tegelijk: aan het hoofd van een dertigtal gezinnen — vertelt de overlevering — kwam een Aria Wira Tanoe met zijn broeder uit het Telagasche via Segala-hèrang in Krawang naar de landstreek, welke het regentschap Tjiandjoer zou worden. De ngabèhi Loemadjoe van Tjibalagoeng kwam uit Darma of uit Madjalengka en van Tjikalong geldt iets dergelijks. De sultans van Cheribon strekten, toen zij uit de Mataramsche ballingschap waren losgekomen (1681, De Jonge VII blz. 369/370), de begeerige hand uit naar de volksplantingen in de Preanger, maar wisten heel goed, dat zij daarop geen recht hadden: ze begonnen evenwel te eischen, men kon nooit weten of men bij de Compagnie, die maar weinig van de toestanden afwist, geen succes zou hebben. De meeste hoofden echter verkozen, vooral op den duur, het gezag van Batavia, waarvan zij weinig last hadden, boven de bemoeiingen van de Cheribonsche sultans. Tot het begin der XIXe eeuw hebben dezen getracht den band met de uitgewekenen aan te houden, toen de Gecommitteerde P. Engelhard er een einde aan maakte, door de naar de Bataviasche bovenlanden gestuurde sultanszendingen te doen aanhouden (Res. I Nov. 1805 N. I. Pl. b. XIV bl. 126 sub 34): dergelijke bemoeienis met de verhuisden toch was „strydig met de bedoeling van het besluit der Batavische Regeering, waarby gezegd was, dat, vermits de Cheribonsche en aangrenzende landen door de uitgewekenen van Java overvloedig gepeupleert waren, overzults, in cas dat die volkeren bij voorvallende geschillen gepermoveert werden na de Preanger en de Jaccatrasche landen de wyk te neemen, vooral zorg zouden moeten werden gedragen, dat derzelver vrouwen en kinderen door hunne regenten niet werden aangehouden, naardien zults, strydig met Javasche en natuurlyke vryheid, de oorzaak zoude kunnen zyn, dat men omtrend het bedoelde oogmerk in deze (de meerdere bevolking namentlyk der Jaccatrasche en Preanger bovenlanden) niet reussceerde . . .”

Hoe de geloofsbriefjes van de hoofden van dergelijke volkplantinkjes waren ingericht, blijkt uit eenige, onder Holle's papieren aange troffen afschriften, welke betrekking hebben op eene kolonie van uit Cheribon overgekomen „wong noempang” in de desa Tjimapag in het district Djampang van het regentschap Tjiandjoer.

1. „Pèngèt soerat piagem serta tjap sakingipoen Kang Djeng

Soeltan Sepoeh ing kang alinggih ing negari Tjarbon kagadoeh déning si Soera-di-raksa, kang anang boemi désa Tjimapag, moelané gadoeh soerat piagem-Dalem, prakara lakoe amedana ing boemi desa Tjimapag, soen-kon angimponi soegri wongipoen kang pada apaladara ana ing boemi Parajangan, kaja sakèhé batoeripoen kang asal saking Telaga lan wong Madja, apa maning soegri wongipoen kang asal saking Para-koewoe-kasepochan lan -katjerbonan, sakabèh kang pada anoempang ana boemi Parajangan kang pada soeka bebarengan si Soera-di-raksa,- patjoewan ana kang éwoeh-éwoeh, karena woes teroes serta terang sakingipoen Kang Djeng Soeltan Sepoeh,- ana déning gawéné kang maring boemi Parajangan, apa saparantiné wong kang noempang”.

2. Pèngèt soerat piagem serta tjap-Dalem Kang Djeng Goesti Soeltan Sepoeh Tjarbon, kagadoeh déning abdi-Dalem ngaran si Soera-di-raksa kang anoempang di doekoeh Tjimapag boemi Djampang, wewengkon Tjiandjoer, moelane si Soera-di-raksa kagadoeh soerat piagem kanijataken angimponi abdi-Dalem kang asal Talaga, Madja, Koeloer atawa Pra-koewoe, ing saban tahoen nganoeroenken bakti kang maring Tjarbon,- lan maningé jèn ana radja-pèni, tjabol, boelé, woengkoek, palingkang atawa kembar, ikoe adja égoe ngatoeri oeninga kang maring Tjarbon,- kaja déning anemoe soesoeker kang gedé kang teka ing dengda „djara-paranda” (lees: djarah dosa para-dah-Dalem), adja ora ngatoeri oeninga.- ana déning soesoeker kang tjilik oewissa déning pangarepping désa,- lan adja wani-wani kanggonan wong ala,- ana déning pagawéjan kang maring boemi, apa saparantiné wong anoempang, sasobajané kang dihin serta patitippé Kang Djeng Goesti kang maring Dipati Tanoe Datar kang amengkoni negara Tjiandjoer. Hidjra Nabi alip 1537 (?)”.

Gewoonlijk vinden wij de „noempangers” in de Preanger van den Compagniestijd als uit andere streken overgekomen gezinshoofden, aanhoorigen van in huis en hof gezeten welgestelde desalieden-landbouwers, op wier erf zij samenwonen -noempang- en wier velden zij in deelbouw bewerken, dien zij als hun „djoeragan” erkennen en bij het verrichten van heerendiensten a.a. behulpzaam zijn, „batoer's” als zij van hun patroon zijn, een cliëntschaft, dat wanneer de „noempang” zelf al een gezeten, op zich zelf gevestigde desaman is geworden, nog pleegt voort te bestaan. Hier vinden wij een aantal uit verschillende landschapjes van Cheribon afkomstige personen, die, om kostwinning naar de Preanger verhuisd, met voorkennis van den regent van Tjiandjoer, hun nieuwen „landsheer”, gegroepeerd bleven

om een door het gezag in het land van herkomst erkend eigen hoofd dezer „bijwoners” — wong noempang — in het vreemde land, de desa Tjimapag in Djampang.

Elk jaar moesten zij hun „bakti” opbrengen aan Cheribon, de „boeloe-bekti” op Garebeg Moeloed -Poewasa en -Besar, bestaande uit buffels, geiten, kippen enz. (T.N.I. 1863 I blz. 146), adatgeschenken als bijdragen tot viering van die luisterrijke feesten. Als er „rariteiten” in hun desa werden gevonden: dwergen, albino's, bulテナars, kereltjes met sabelbeenen, tweelingen, dan moesten zij dergelijke kostelijkheden, als den koning toekomende, de „palawidja” der Javaansche hoven, bij hun Heer te Cheribon voorbrengen. Rechtszaken van beteekenis, nl. de zoodanige, waarop de „paradah-Dalem” stond (Pepakem Tjarbon bl. 77 en 94), waarbij de delinquent met alle hebben en houden, vrouw en kinderen aan den vorst verviel — het Javaansche „mandjing” —, moesten ter kennis van Cheribon worden gebracht, de kleine geschillen echter door het hoofd van de desa worden afgedaan. Slecht volk — menschen „sans feu ni lieu” — mochten niet in de desa worden ondergebracht. Wat den heerdienst ter zake van het gebruik van den grond aanging, die moest zich regelen naar hetgeen voor dgl. wong noempang van kracht placht te zijn, overeenkomstig de afspraak voorheen van den Cheribonschen sultan met den regent Wira Tanoe Datar van Tjiandjoer.

Wat daaromtrent gold, heeft Nederburgh aan de hand van door N. Engelhard gegeven inlichtigen beschreven in zijne Consideratiën: tjoeké van de op hun hoema's of tjègèr's verbouwde padi, djagoeng of andere gewassen en een aandeel in hun gefokt vee, maar veel kon het niet zijn, want dan braken dergelijke „orang manoeakan”, die als vogels neerstreken maar ook weer wegvlogen, stillekens weer op: in de Oost-Preanger, waar dgl. overal den kost zoekende „wong apaladara” veel voorkwamen — de sawahs waren er niet talrijk — bedroeg de tjoeké omstreeks 1810 nog niet meer dan $\frac{1}{20}$ van den oogst. Verder hadden zij nauwelijks iets te doen, dan zij zelve aan voetpaden, wegen en eenige nachtwachtdiensten noodig vonden. Van eigenlijk gezegden „Lands-heerdienst” waren zij oorspronkelijk vrij, want die drukte op de „boemi's”, de van ouds gevestigde ingezetenen, die, in desa-verband wonende, voor het gebied, dat zij voor zich in beslag hadden genomen, opkwamen, zoowel voor de lusten als de lasten. Zij waren dus, zoolang zij nog niet in het „quohier” van den regent waren opgenomen, wjl op hun blijven nog geen staat kon worden opgemaakt, vrij van koffie-dienst, maar zoolang de kof-

fieprijs voordeelig was, hebben zij meê gedaan. In 1726 kwam echter een diepe val, en het gevolg bleef niet uit: „het gewas — rapporteerde de Gecommitteerde Stier in 1730 uit Kampong-Baroe — dat in vroeger tijden door (de hoofden der negoryen) en hun vast volk in kultuur was gebracht, werd door hen onderhouden, meer konden zij niet doen. De verlaten koffieplantagiën waren vroeger door boedjangs en ander volk, zoo uit het gebied van den Mataram als Cheribon aangeplant, doch ook weder verlaten, zoodra de prijs voor de koffie was verlaagd geworden; het volk was weder naar hunne landstreken vertrokken” (TNI. 1875 I). Het Javaansche element was waarschijnlijk voor een goed deel afkomstig uit Dajeuh-loehoer in Banjoemas, want op het Buitenzorgsche voormalige landje Tjipamingkis is een Warga Djaja geweest, die van den Ngabehi van Dajeuh-loehoer eene aanstelling had ontvangen als „beschermers” — bapa baboené — van alle lieden van Dajeuh-loehoer die in het Westen vertoefden (TBG. 32 bl. 562).

Sedert ging het met aanmoedigen en beperken der leverantie, beknibbelen op den prijs op en neer. Op den duur maakte de afzijdigheid der noempangers de rekening niet van de Compagnie: toen de Commissaris tot en over de zaken van den Inlander Rolff bovendien bemerkte, dat de regenten van Buitenzorg en Tjiandjoer zich voor een afkoop van dien cultuurdienst lieten vinden — een afkoop waarin de noempang's de helft betaalden van hetgeen de boemi's opbrachten —, maakte hij daaraan een einde, en bewoog de Regeering te gelasten, dat de noempang's voortaan op gelijken voet met de boemi's bij de koffiecultuur zouden worden ingedeeld (1789). Dat verbrak in de koffiestreken den band tusschen den boemi-djoeragan en den noempang-aanhoorige, want laatstgenoemde kreeg een eigen zware taak en, aangezien de heerendienst feitelijk het grondbezit beheerschte, zoo werd het voor den boemi-djoeragan zoo goed als onmogelijk om meer bouwland te behouden dan hij met zijn gezin en boedjangs aankon, en moest hij dus wel zijn aanhoorig gezinshoofd loslaten met diens aandeel, geheel of gedeeltelijk, — eene verandering, welke vermoedelijk niet overal aanstonds in volle kracht zal zijn doorgebroken, maar tot stand gekomen is zij. Evenals in 1839 in de Preanger nogmaals, toen — tegen de hoofden in — met het oog op een meer gelijkmatige en — naar de opvatting van in Javaansche streken geëindigende bestuursambtenaren — „dus beter werkende verdeling der kultuurwerkzaamheden” de menoempangs, helpers bij den koffi- en heerendienst, uit eigen hoofde dienstplichtig werden bij de

afschaffing van het „tjatjah”-stelsel van den bouwgrond, dat vervangen werd door de indeeling der bevolking voor de verplichte diensten in „somahan” of huisgezinnen. Eene „nivellatie — schreef Kinder de Camarecq — der standen van een denkbeeldige gelijkmakende dienstplicht van al de gezinnen der desa”, — eene gleichschaltung” naar beneden, welke op het grondbezit en de samenleving waarschijnlijk dieper heeft ingewerkt dan op het oog lijkt het geval te zijn geweest.